

Нийл Фъргюсън

ГОЛЕМИЯТ УПАДЪК

София, 2024

Преводът е направен по изданието
Niall Ferguson
THE GREAT DEGENERATION
How Institutions Decay and Economies Die
Alen Lane, an imprint of Penguin Books

© Niall Ferguson, 2012

„Катехон“ е импринт на издателство „Изток-Запад“.

© Издателство „Изток-Запад“, 2024

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Юлия Гешакова, превод, бележки, 2024

ISBN 978-619-01-1355-3

Нийл Фъргюсън

ГОЛЕМИЯТ УПАДЪК

Как институциите запагат
и икономиките умират

Превод от английски
Юлия Гешакова

КАТЕХОН

Водещ редактор
доц. д-р Григор Сарийски

...

№6	Андрей Фурсов	<i>Водораздел</i>
№7	Уан Иуей	<i>Глобализация по китайски</i>
№8	Александър Дугин	<i>Четвъртият път</i>
№9	Едуард Грифин	<i>Създанието от Джекил Айлънд</i>
№10	Д-р Анна Лембке	<i>Допаминов свят</i>
№11	Алексей Вандам	<i>Геополитика и геостратегия</i>
№12	Норберт Херинг	<i>Финалната игра на капитализма</i>
№13	Даниел Естулин	<i>Институтът „Тависток“</i>
№14	Имануел Уолърстийн	<i>Исторически капитализъм</i>
№15	Съст. Улрих Мис	<i>Великото зануляване</i>
№16	Андрей Фурсов	<i>Оргазъмът на богомолката</i>
№17	Съст. Давид Енгелс	<i>Обновлението на Европа</i>
№18	Уилям Х. Макнийл	<i>Възходът на Запада, том 1 и 2</i>
№19	Ханс-Йоахим Маац	<i>Общество на страха</i>
№20	Каръл Куигли	<i>Англо-американският управляващ елит</i>
№21	Игор Шнуренко	<i>Демонът отвътре</i>
№22	Робърт Ф. Кенеди-мл.	<i>Истинският Антъни Фаучи</i>
№23	Дмитрий Зикин	<i>Забранената икономика</i>
№24	Игор Шнуренко	<i>Хакнатият човек</i>
№25	Алън У. Дълес	<i>Изкуството на разузнаването</i>
№26	Матиас Десмет	<i>Психология на тоталитаризма</i>
№27	Валентин Вацев	<i>Актуалността на миналото</i>
№28	Артур Кордон	<i>Перспективата изкуствен интелект</i>
№29	Боян Чуков	<i>Матрицата 2</i>
№30	Тома Пикети	<i>Кратка история на равенството</i>
№31	Кирил Фурсов	<i>Държавата търговец</i>
№32	Майкъл Хъдсън	<i>Съдбата на цивилизацията</i>
№33	Халфорд Макиндър	<i>Географската ос на историята</i>
№34	Сергей Савелиев	<i>Нищетата на мозъка</i>
№35	Нийл Фъргюсън	<i>Големият упадък</i>

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ	9
Какво се случи (освен деливъридж).....	9
За състоянието на застой	16
Четирите черни кутии.....	18
Защо институциите се рушат.....	23
ГЛАВА 1. ЧОВЕШКИЯТ КОШЕР.....	29
Как да обясним голямата дивергенция.....	29
Славните институции	35
Безславната революция.....	41
Англичаните и техните дългове	43
Партньорството между поколенията	45
Обезпокоителните сценарии	51
ГЛАВА 2. ИКОНОМИКА ПО ДАРВИН	55
Илюзията за дерегулиране.....	55
Кризите и тяхното регулиране	60
Кой регулира регулаторите	64
Неинтелигентният замисъл.....	68
Уроците от „Ломбард Стрийт“	74
Как да вдъхнем кураж на банкерите.....	79

ГЛАВА 3. ПРАВНИЯТ ЛАНДШАФТ.....	83
Изкушението на правото	83
Върховенство на правото по английски.....	84
Право, икономика – и история	89
Викторианците и правото	94
Върховенството на правото и неговите врагове.....	99
Правните реформи по света.....	105
Върховенството на правистите.....	110
ГЛАВА 4.	
ГРАЖДАНСКО И НЕГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО.....	113
Как да изчистим плажа.....	113
Възход и падение на социалния капитал.....	115
Приватизирането на училищата.....	125
Повече общество	132
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	135
Как да обясним неравенството.....	135
Урбанизираното бъдеще.....	137
Едните държат пистолет, другите копаят	141
Срещу „технооптимизма“	144
Не вие го създадохте.....	149
БЕЛЕЖКИ	151
БЛАГОДАРНОСТИ	163

СПИСЪК НА ГРАФИКИТЕ

Фигура 1.1. Съотношение на БВП на глава от населението между САЩ и Китай, и Великобритания и Индия след 1500 г.	30
Фигура 1.2. Чист държавен дълг като процент от приходи (2000–2012)	47
Фигура 2.1. Мрежова свързаност в международната финансова система	73
Фигура 3.1. Оценки за качеството на държавното управление в САЩ (1996–2010)	104
Фигура 3.2. Улеснения за осъществяване на бизнес (2006–2012)	106
Фигура 4.1. Членство в доброволчески организации в Обединеното кралство и САЩ (2005–2006)	121

На Томас

ВЪВЕДЕНИЕ

Какво се случи (освен деливъридж)

Преди почти четвърт век, през лятото на 1989 г., Франсис Фукуяма смело предрече „безспорната победа на икономическия и политическия либерализъм“, „триумфа на Запада“, и заяви, че „крайна точка на идеологическата еволюция на човечеството“ ще е „повсеместното приемане на западната либерална демокрация като най-висша форма на общественото устройство“^{1, *}. А колко различен изглежда днес светът! Репутацията на „икономическия либерализъм“ е опетнена, а привържениците на „държавния капитализъм“ в Китай и другаде открито се присмиват на западната демокрация. Западът е в стагнация, и то не само икономическа. През 2012 г. Световната банка очакваше европейската икономика да се свие, а икономиката на Съединените щати да нарасне едва с 2 процента. Китай щеше да се развива четири пъти по-бързо, Индия – три пъти.

През 2016 г. според Международния валутен фонд се очакваше брутният вътрешен продукт на Китай да изпре-

* Фр. Фукуяма. Краят на историята и последният човек. Превод Емил Георгиев, Кольо Коев; изд. „Обсидиан“. [Освен ако не е изрично упоменато, бележките под линия са на преводача. – Б.пр.]

вари brutния вътрешен продукт на Съединените щати.* Тези, които инвестираха на Запад през 1989 г., останаха измамани (не спечелиха почти нищо от 2000 година насам), докато онези, които инвестираха в останалата част от света, бяха богато възнаградени. Тази „голяма реконвергенция“ е далеч по-удивително историческо събитие от краха на комунизма, който Фукуяма прозорливо предугади. По онова време центърът на икономическо привличане все още бе категорично в Северния Атлантик. Днес той е отвъд Урал, а през 2025 г. ще се премести северно от Казахстан, за да се окаже приблизително на същите географски ширини, където се е намирал през 1500 г., в навечерието на възхода на Запада.²

Модното напоследък обяснение за забавения икономически растеж на Запада е деливъридж: болезненият процес на намаляване на степента на задлъжнялост (или коригиране на баланса). Несъмнено мащабът на днешния дълг на страните от Запада е практически безпрецедентен. Едва за втори път в американската история съвкупният държавен дълг и недържавна степен на задлъжнялост надхвърля 250 процента от БВП. Анализирайки ситуацията в петдесет страни, Институтът „Маккинзи“** идентифицира петдесет и пет случая на деливъридж от 1930 г. насам. Само в осем от тях съотношението между първоначалния дълг и БВП е надхвърляло 250 процента. А днес това се наблюдава не само в Съединените щати, но и във всички големи англоезични страни (включително Австралия и Канада), всички големи континентални европейски държави (включително

* При паритет на покупателната способност, вземайки предвид факта, че нетъргуемите стоки и услуги са много по-евтини в Китай, отколкото в Съединените щати. По днешния курс на долара (2012) китайската икономика през 2016 г. ще възлиза на 60 процента от американската – в сравнение с едва 8 процента през 1989. – Б.а.

** *McKinsey Global Institute* (изследователското звено на консултантската компания „Маккинзи“).

Германия), а също така в Япония и Южна Корея.³ Като аргумент в полза на деливъридж се изтъква, че днес домакинствата и банките се опитват да намалят дълговете, които са натрупали, като безразсъдно са залагали на постоянно растящите цени на недвижимото имущество. Но когато хората решиха да харчат по-малко и да спестяват повече, съвкупното търсене намаля. За да не допуснат този процес да доведе до пагубно увеличаване на реалната стойност на дълга, правителствата и централните банки прибегнаха до безпрецедентно в мирно време бюджетно-данъчно и парично-кредитно стимулиране. Бюджетният дефицит в държавния сектор помогна да се смекчат щетите, но така възникна опасност кризата от прекомерната недържавна задлъжнялост да се трансформира в натрупване на държавен дълг. Аналогично разширението на баланса на централните банки (т.е. увеличаване на паричната база) предотврати порой от банкови фалити, но изглежда, се отрази неблагоприятно върху успеха на рефлационната политика и растежа.

Но освен деливъридж се случва и още нещо. За три години – от юни 2009 до 2012 г. – в Съединените щати бяха създадени 2,4 милиона нови работни места. За същия период 3,1 милиона работещи поискаха помощи за нетрудоспособност. Процентът на американците в трудоспособна възраст, получаващи обезщетения за инвалидност, нарасна от по-малко от 3 процента през 1990 г. на 6 процента.⁴ Безработицата се укрива – и става постоянна – по начини, твърде добре познати на европейците. Трудоспособни хора се признават за нетрудоспособни и престават да работят. И тези хора буквално стоят на едно място. По-рано около 3 процента от американското население ежегодно се преместваше в друг щат – обикновено в търсене на работа. От началото на финансовата криза през 2007 г. този процент намаля наполовина. Намаля и социалната мобилност. И накрая, за разлика от Голямата депресия през

30-те години на миналия век, сегашната „Малка депресия“ практически не допринася за преодоляване на огромното неравенство в разпределението на доходите, появило се през последните три десетилетия. Делът от националния доход на най-богатия 1 процент от домакинствата нарасна от 9 през 1970 г. на 24% през 2007 г. През следващите три години на криза този процент се съкрати с по-малко от 4 процентни пункта.

Не можем да виним за всичко това политиката на деливърдж. В Съединените щати се водят сериозни спорове за глобализацията, научно-техническия прогрес, образованието и фискалната политика. Консерваторите винят глобализацията и научно-техническия прогрес за необратими промени: автоматизацията и политиката на офшоринг премахват необходимостта от нискоквалифицирани работници. Либералите предпочитат да обясняват задълбочаващото се неравенство като резултат от недостатъчните инвестиции в държавното образование, съчетани с въведените от републиканците данъчни облекчения, които облагодетелстваха богатите.⁵ Имаме обаче основания да смятаме, че действат и други фактори – а те най-често се пренебрегват в тесногърдото надвикване, което днес в Съединените щати се приема за политически дебат.

Кризата в държавните финанси е характерна не само за Съединените щати. Япония, Гърция, Италия, Ирландия и Португалия също са сред страните, в които държавният дълг надхвърля 100 процента от БВП. Коригиран в съответствие с икономическия цикъл, бюджетният дефицит на Индия бе дори по-голям от дефицита на Съединените щати през 2010 г., а Япония, опитвайки се да запази устойчиво съотношение между държавния дълг и БВП, среща още по-големи затруднения.⁶ Взаимносвързаните проблеми на бавен растеж и задълбочаващо се неравенство също са характерни не само за Съединените щати. В целия англо-

езичен свят делът от националния доход на най-богатия 1 процент домакинства нараства от 1980 г. насам. Същото се наблюдава, макар в по-малка степен, и в някои европейски страни, по-специално във Финландия, Норвегия и Португалия, както и в много развиващи се страни, включително Китай.⁷ Още през 2010 г. в Китай има най-малко 800 000 доларови милионери и шейсет и пет милиардери. От богатите, принадлежащи към глобалния 1 процент на най-богатите, 1,6 милиона са китайци, или почти 4 процента от общия брой.⁸ В други страни обаче, включително в Германия – най-развитата европейска икономика, неравенството не се задълбочи. А в някои по-слаборазвити страни, по-специално Аржентина, неравенството се задълбочи, а делът на страната в световната икономика не нарасна.

Глобализацията по дефиниция засяга в известна степен всички страни. Същото може да се каже и за революцията в информационните технологии. Въпреки това обаче показателите за икономически растеж и неравенство в разпределението на доходите твърде много се различават. За да се обяснят тези различия, тясно икономическият подход не е достатъчен. Да вземем за пример прекомерното нарастване на дела на заемните средства, или ливъридж. Страните с голяма степен на задлъжнялост нямат голям избор. По същество възможностите пред тях са три:

1. да задържат темпа на растеж над лихвения процент с помощта на технологически иновации и евентуално разумно използване на монетарно стимулиране;
2. да обявят дефолт по голяма част от държавния дълг и да започнат процедура по несъстоятелност, за да избягнат изплащането на недържавния дълг;
3. да обезценят дълга си чрез девалвация на националната валута и инфлация.

Нито една от общоприетите икономически теории обаче не е в състояние да предвиди кой вариант – или ком-

бинация от варианти – дадена страна ще избере. Защо след 1918 г. в Германия настъпи хиперинфлация, а след 1929 г. в Америка се наблюдаваше вълна от фалити и масов отказ да се изплащат дългове? Защо не обратното? Сега изглежда да все по-малко вероятно, че която и да е от най-големите развити държави ще може, „раздувайки инфлацията“, да обезцени финансовите си задължения, както често се е случвало през 20-те и 50-те години на миналия век.⁹ Но защо не? Прочутата фраза на Милтън Фридман, че инфлацията „винаги и навсякъде е монетарно явление“, не дава отговор на въпроса кой и защо създава излишък от пари. В действителност инфлацията е преди всичко *политическо* явление. Вероятността тя да се появи зависи от фактори като съдържанието на елитното образование; конкуренцията (или нейното отсъствие) в икономиката; характера на правната система; равнището на насилие в обществото и накрая, от самия процес на вземане на политически решения. Само с методите на историческия анализ можем да обясним защо през последните трийсет години дългът на толкова много държави прие такива форми, че поради самата си същност вече не може да бъде намален с помощта на инфлацията; и защо, поради тази причина, следващото поколение ще трябва цял живот да плаща дълговете, натрупани от бащи и дядовци.

Също толкова лесно можем да обясним защо финансовата криза бе причинена от големи финансови институции с прекалено голям дял заемни средства. По-трудно е обаче да разберем защо днес, след четири години спорове, проблемът с банките, които са „твърде големи, за да фалират“, все още не е решен. Всъщност въпреки че неотдавна бе приет закон от буквално хиляди страници*, положението опреде-

* Законът „Дод–Франк“, приет през 2010 г. за защита на потребителите след финансовата криза от 2007–2008 г.

лено се влоши.¹⁰ Днес десет силно диверсифицирани финансови институции в Съединените щати се разпореждат с три четвърти от финансовите активи в доверително управление. Въпреки това на най-големите банки в страната не достигат поне 50 милиарда долара, за да отговарят на капиталовите изисквания на регулаторната рамка „Базел III“. И в този случай единствено политически и исторически подход може да обясни защо днес западните политици призовават банките едновременно да отпускат повече кредити и да свиват балансите си.

Защо днес е сто пъти по-скъпо, отколкото преди шейсет години, да се пусне ново лекарство на пазара (явление, което Хуан Енрикес определя като „Закон на Мур* с обратен знак“)? Защо Агенцията за контрол на храните и лекарствата на Съединените щати по всяка вероятност би забранила продажбата на трапезна сол, ако бъде пусната на пазара като нов фармацевтичен продукт (все пак нали в големи дози солта е вредна)?¹¹ И защо – за да използваме друг показателен пример, – за да получи официално разрешение да открие сергия за лимонада в Ню Йорк, на един американски журналист са му били необходими шейсет и пет дни (включително около пет седмици за удостоверение, че има право да работи с хранителни продукти)?¹² Много теоретици на икономическото развитие винят именно такава смазваща бюрокрация за мизерията в Африка или Латинска Америка. Агенцията за контрол на храните и лекарствата обяснява строгите си стандарти с желанието да се избегне появата на пазара на препарати от рода на талидомид. Така обаче на практика по всяка вероятност повече хора ще умрат преждевременно, отколкото

* Според Закона на Мур, формулиран от съоснователя на „Интел“ Гордън Мур през 1965 г., броят на транзисторите, които могат да бъдат разположени върху един компютърен чип, ще се удвоява на всеки две години. – Б.а.

биха починали от вредни странични ефекти при един не толкова строг разрешителен режим. Ние много внимателно следим за такива странични ефекти. Но не вземаме предвид цената, която плащаме за това, че на пазара не се допускат нови лекарства.

Защо социалната мобилност в Съединените щати през последните трийсет години отслабна до такава степен, че повече от два пъти намаля вероятността човек, произхождащ от най-бедната четвърт от населението, да проникне в най-горния квартал?¹³ Навремето Съединените щати се славеха като страна на неограничените възможности, където всяко семейство можеше за едно поколение да се издигне от просешка тояга до палат. Но днес, ако родителите ви принадлежат към 20-те процента на най-бедните, шансовете да се издигнете до 20-те процента на най-богатите без университетска диплома са едва пет процента. Хората от „когнитивния елит“ (по определението на Чарлс Мъри) се учат в ексклузивни частни университети, женят се помежду си и живеят в „резервати за богаташи“. Те все повече приличат на нова каста, която разполага с достатъчно богатство и влияние, за да преодолее ефектите от закона за редуването* в човешката репродукция – така че дори тяхното доста по-посредствено потомство наследява начина им на живот.¹⁴

За състоянието на застой

В два рядко цитирани откъса от „Богатството на народите“** Адам Смит описва някога благоденстваща дър-

* Идеята, че с течение на времето крайностите или отклоненията се връщат към средните стойности.

** „Богатството на народите“, превод Георги Георгиев, „Изток-Запад“, 2022.

жава, която е престанала да се развива: държава в застой. Какви са отличителните белези на такава държава? Показателно е, че Смит подчертава деградацията на социалния живот. Преди всичко повечето хора получават твърде ниско възнаграждение за труда си.

Макар богатството на една страна да е много голямо, ако дълго време не нараства, не можем да очакваме работната заплата да е много висока... Положението на трудещите се бедняци – голямата част от народа, е, изглежда, най-благоприятно и най-леко, когато обществото се намира в състояние на възход и върви напред към по-нататъшно обогатяване, а не когато е достигнало висока степен на богатство. Положението им е тежко при състояние на застой и плачевно при състояние на упадък... Състоянието на възход означава в действителност бодрост и приповдигнат дух на всички класи на обществото, състоянието на застой – униние, а състоянието на упадък – потиснатост.¹⁵

Втората характерна особеност на държавата в застой е корупцията и монополната възможност на елита да използва за собствена изгода правната и административната система:

В страна, където богатите, или собствениците на големи капитали, се ползват с достатъчна сигурност, а бедните, или собствениците на дребни капитали, едва ли се ползват с някаква сигурност и са изложени – под предлог, че се осъществява правораздаване – на ограбване по всяко време от страна на нисшите мандарини, количеството капитал, вложен в различните отрасли на нейната промишленост и търговия, никога не може да бъде равно на това, което биха допусkali техният характер и размери. Във всеки отделен отрасъл потискането на бедните не може да не установи монопол на богатите, които, вземайки в ръцете си цялата търговия, могат да получават много голяма печалба.¹⁶

Предполагам, за читателя картината, обрисувана от Адам Смит, е печално позната.

Разбира се, по времето, когато е публикувана „Богатството на народите“, Китай отдавна е в „застой“ – една някога „благоденстваща“ страна просто е спряла развитието си. Вината за това Смит хвърля върху нейните негодни „законови институции“, включително бюрокрацията. Повече свобода за търговията, повече стимули за дребния бизнес, по-малко бюрокрация и по-малко „кланов“ капитализъм – това е рецептата на Смит за преодоляване на застоя в Китай. Той е свидетел как в края на XVIII в. такива реформи са съживили икономиката на Британските острови и американските колонии на Великобритания. Днес обаче Смит би станал свидетел на невероятен обрат: Западът е в състояние на застой, а Китай се развива с по-бързи темпове от която и да е от големите световни икономики. В историята на икономическото развитие късметът вече не е на наша страна.

Тази книга е за причините за застоя на Запада. Аз изхождам като Смит от убеждението, че както застоят, така и развитието до голяма степен зависят от „законите и институциите“, а основната ми теза е, че на положението в Китай по времето на Смит в днешни дни отговаря положението в голяма част от Запада. Проблемът са нашите закони и институции. Голямата рецесия е просто симптом на една по-дълбока дегенерация; един Голям упадък.

Четирите черни кутии

За да покажа до каква степен според мен западните институции са дегенерирани, ще отворя някои отдавна запечатани черни кутии. Техните етикети са „демокрация“, „капитализъм“, „върховенство на правото“ и „гражданско общество“. Това са основните съставки на нашата цивилизация. Искам да покажа, че в тези черни кутии се крият из-

ключително сложни съвкупности от взаимно свързани институции. Подобно на печатната платка в компютъра или смартфона ви, именно тези институции задвижват цялото устройство. А ако то престане да работи, по всяка вероятност някоя от институциите е излязла от строя. Няма да разберете къде е повредата, гледайки лъскавата кутия. Трябва да я отворите и да надникнете в нея.

Всъщност сравнението с електрониката не е подходящо. Повечето институции са плод на органично развитие; те не са били измислени в Калифорния от някакъв исторически предшественик на Стив Джобс. Може би по-уместна аналогия бихме открили в природата. Класическият пример са пчелните кошери. Още от публикуването на „Басня за пчелите: пороци на индивидите, изгоди за обществото“ на Бърнард Мандевил хората сравняват участниците в пазарната икономика с пчели в кошер. Както ще видим, сравнението е доста точно, въпреки че е по-приложимо за политическия, отколкото за икономическия живот (както Мандевил много добре разбира). Основният извод е, че за хората институциите са онова, което са кошерите за пчелите. Те са структури, в които ние сформираме групи. Хората чувстват присъствието на институциите така, както пчелата усеща кога е в кошера и кога е вън от него. Институциите имат рамки, често стени. И преди всичко – правила.

У някои читатели, предполагам, думата „институция“ (*institution*)* извиква представата за викториански приют за душевно болни (Горкичкият Нийл, изпратиха го в *институция*). Нямам предвид такива „институции“, а по-скоро политически институции от рода на Британския парламент или Американския конгрес. Когато говорим за „демократия“, всъщност ние имаме предвид няколко вза-

* Заведение, учреждение (англ.).

имно свързани институции. Да, хората пускат хартиени листчета в изборните урни. Да, техните избраници държат речи и гласуват в големи заседателни зали – но сами по себе си тези неща не осигуряват демокрация. Депутатите в страни като Русия и Венесуела също са избрани, но никой безпристрастен наблюдател, да не говорим за представител на местната опозиция, не би определил Русия или Венесуела като истински демокрации.

Институциите (обикновено партиите), които издигат кандидати в изборите, са не по-малко важни от пускането на бюлетини в урните. Не по-малко важни от политическите партии са чиновниците – държавни служители, съдии или омбудсмани, – които следят за честното провеждане на изборите. Огромно значение има и начинът, по който функционира парламентът. Представителните органи са най-различни: от напълно независими (каквото бе Британският парламент, преди Европейският съюз да посегне върху правомощията му), до безкритични гумени печати като някогашния Върховен съвет на СССР. Депутатите могат твърдо да отстояват интересите на избирателите (включително онези, които са гласували против тях) или да играят по свирката на хората, които са финансирали предизборната им кампания.

През август 2011 г., когато режимът на полковник Кадафи в Либия се руши, кореспондент на Би Би Си вижда изключително любопитен лозунг на една стена в Бенгази. Отляво на стената е изписано класическото революционно послание: „Долу тиранът чудовище.“ Кратко и ясно. Отдясно на стената обаче посланието съвсем не е толкова просто: „Искаме конституционно управление; да се ограничат правомощията на президента и четиригодишният му мандат да не подлежи на удължаване.“¹⁷ Съвсем очевидно при всеки политически преход дяволът винаги се крие в детайлите на конституцията, както и в принципите на ра-

бота на учредителното събрание, което изработва основния закон.

Какво е съотношението между законодателната, от една страна, и изпълнителната и съдебната власт, от друга? В повечето конституции това е ясно формулирано. А какво е съотношението между органите на гражданското управление и армията – въпрос от първостепенно значение, да речем, в Египет? И това не е всичко. В съвременните национални държави има цял ред институции – немислими само допреди сто години, – които регулират икономическия и социалния живот и преразпределят доходите. Държавата на всеобщото благосъстояние не се вписва в демокрацията такава, каквато са я виждали в Древна Атина. Ако се върнем към сравнението с пчелния кошер, държавата на всеобщото благосъстояние като че ли създава все по-голям брой търтеи, които пчелите трябва да изхранват. Дори само за преразпределянето на ресурсите в полза на търтеите са необходими твърде голям брой пчели. Една такава система освен това се финансира, като предявява все нови и нови изисквания (под формата на държавен дълг), които трябва да бъдат удовлетворени в бъдеще. В Глава 1 разглеждам този и други разпределителни аспекти на демокрацията. По-конкретно ще се опитам да дам отговор на въпроса не ставаме ли свидетели на срив в социалния контракт, който Едмънд Бърк определи като „партньорство между поколенията“.

В наши дни практически всички се представят за демократи. (Чувал съм някои дори да казват, че Китайската комунистическа партия е демократична.) Затова пък „капиталист“ напоследък често се използва като обидна дума. Какво е отношението между демократичните държавни институции и институциите на пазарната икономика? Игрят ли корпорациите активна роля в политиката посредством лобизъм и дарения за предизборни кампании? До-

колко правителствата се намесват в икономическия живот чрез субсидии, митнически тарифи и други изкривяващи пазара инструменти? Или чрез законодателни мерки? Какъв е правилният баланс между икономическа свобода и държавно регулиране? Глава 2 е посветена на тези проблеми. Конкретният въпрос, който задавам, е дали прекомерното законодателно регулиране вместо в лекарство не се е превърнало в болест и как то изкривява и вреди и на политическия, и на икономическия процес.

Важна институционална „спирачка“ както за участниците в политическия процес, така и за икономическите субекти, е върховенството на правото. Демокрацията и капитализмът са немислими без действено правосъдие, при което правата на отделните граждани са защитени, а споровете между физическите или юридическите лица се решават по мирен и разумен начин. Но коя правна система е по-добра – английското обичайно право или някоя друга? Шериатът очевидно е твърде различен от върховенството на правото така, както го разбира Джон Лок.

В известна степен ключ за изясняване на различията между различните системи е разбирането за това как се изработват правилата. В някои правни системи, например ислямската, нормите са постановени в детайли веднъж и завинаги от богоизбран пророк. Според консервативните мюсюлмански експерти по право те не могат да бъдат променяни. В други системи, например английското обичайно право, нормите се развиват по естествен път: съдът преценява и съпоставя съществуващите прецеденти и променящите се нужди на обществото. В Глава 3 ще разгледам въпроса дали една правна система – например английското обичайно право – е по-съвършена от останалите и дали в това отношение англоезичният свят все още има предимство. По-конкретно искам да покажа, че – поне в „англосферата“ – върховенството на правото рискува да

се изроди по-скоро във върховенство на *правистите*. Дали наистина правната система на американците им служи по-добре, отколкото е служила на англичаните тяхната правна система по времето, когато Дикенс е писал „Студеният дом“?

И накрая идва ред на гражданското общество. В чист вид гражданското общество е сфера на доброволните асоциации – сдружения, създадени от гражданите за постигането на цел, различна от лична изгода. Тези сдружения могат да бъдат най-различни: от училища (въпреки че в днешно време повечето образователни институции са се превърнали в част от политическата сфера) до клубове по интереси (от въздухоплаване до изучаване на зоологията). И така отново стигаме до въпроса за значението на правилата, макар че тук те понякога могат да изглеждат дребнави – като например задължението на членовете на много лондонски клубове да носят вратовръзки и на вечеря да не свалят саката си дори в непоносимо горещи дни.

Навремето повечето британци и американци са членували в какви ли не клубове и други доброволни сдружения. Това е една от особеностите на англоезичния свят, която е направила най-силно впечатление на великия френски политически философ Алексис дьо Токвил. Но това вече не е така и в Глава 4 ние ще потърсим отговор на въпроса възможно ли е наистина свободното общество да процъфтява без някогашната активна гражданска дейност. Възможно ли е общуването в интернет да замени традиционните сдружения? Според мен не.

Защо институциите се рушат

Ако в политическата сфера ние сме като пчели и изпълняваме ролята, която ни е отредена в кошера, то в икономи-

ческата сфера имаме по-голяма свобода на действие. Тук нашите институции напомнят по-скоро дивата природа в Серенгети – безкрайните равнини в Северна Танзания и Южна Кения. Някои от нас са антилопи гну, които пасат трева със стадото. Други (доста по-малко на брой) са хищници. Има и лешояди, и паразити. Това е екосистема, в която действат дарвинистки сили, които постоянно отделят пригодните от непригодните. По същия начин в гражданското общество ние, подобно на шимпанзетата и павианите, се обединяваме в групи и банди. Както в клубовете, към които ние, човеците, в миналото така охотно сме се присъединявали, в стадата на павианите има правила и йерархия.

Естествено, дивите зверове в Африка се подчиняват на един-единствен закон – прословутия закон на джунглата. Ние, хората, сме различни. Макар да прекарваме част от живота си в борба за съществуване, ние очакваме да има правила, които да въздържат онези, които ни управляват, а също така хищниците и паразитите, които съществуват на гърба на тревопасните. В света на животните върховенството на правото, когато е правилно разбрано, няма истински аналог – освен ако това не е създадената от човека инфраструктура, която видоизменя околната среда, за да ни защити и вкара в пътя. Правото установява граници така, както очертават граници стените и оградите. Нагоре пътят е твърде стръмен, надолу рискувате да се удавите. Някои правни системи напомнят старателно планирани градове – като Москва с нейните твърде широки булеварди и еднотипни жилищни блокове. Други са по-скоро като Лондон: плетеница от криволичещи улици и странни сгради, продукт на многовековните усилия на частни или държавни собственици.

В живота ни всички тези елементи се преплитат и именно затова изучаването на хората е толкова интересно (и аз

станах историк, а не зоолог). Ние сме част едновременно от изумително голям брой институции. Ние сме граждани, жители и данъкоплатци; акционери, мениджъри или наемни работници; ищци или ответници, съдии и съдебни заседатели; членове на клубове, чиновници и попечители. *Ното есопотикус* е само една от многобройните ни роли.

Важното в случая е, че не всички институции, като съвкупност от елементи, са равни. Има добри и лоши комбинации. В рамките на някои институции хората действат свободно и като индивиди, и като семейства и общности. Причината е, че тези институции ни подтикват към добри дела – например да търсим нови и по-ефикасни начини да си сътрудним със съседите, вместо да се опитваме да ги смажем. Но има и институции с противоположен ефект: насърчават непристойно поведение, например да убиваме онези, които ни досаждат, да крадем онова, което ни примамва, или да безделничим. Там, където преобладават лошите институции, хората се озовават в порочен кръг от невежество, болести, мизерия, а често и насилие. За съжаление, историята познава далеч повече неудачни модели. Добрите институционални системи трудно се изграждат. Затова пък лошите могат дълго да просъществуват. Именно затова много страни почти винаги са били бедни, непросветени, жертви на болести и кръвопролития.

Възхищавам се от работата на днешните изследователи на обществото, които разграничават „отворени“ и „затворени“ институционални системи.¹⁸ Но за мен като историк това разграничение твърде много опростява нещата. Една от загадките на модерната епоха е, че успешни общества – например Англия през XVIII в. – често са имали институции, от които повечето хора днес биха се ужасили. Още викторианците са били шокирани от корупцията по времето на Хановерската династия. Чак до средата на XIX в. за Чарлс Дикенс върховенството на правото в Англия е предизвик-

вало по-скоро насмешка, отколкото възхищение. Нещо повече – историческият подход разкрива нещо, което често остава незабелязано. Естествено, желателно е обществата с нефункционални институции да придобият по-добри. Днес този процес се наблюдава по цял свят – в повечето страни от Азия, в някои страни в Южна Америка и дори в Африка. Но същевременно се извършва и нещо не толкова забележимо: в обществата, в които съществуват, добрите институции постепенно се рушат. Каква е причината? Кой всъщност са враговете на върховенството на правото, който носи отговорност за безспорния според мен упадък в институциите от двете страни на Атлантика?

За да отговоря на тези въпроси, се позовавам на днес значителната по обем научна литература. Дължа много на Дъглас Норт, отличен с Нобеловата награда за икономика за изследванията си върху институциите; на Пол Колиър, ненадминатия познавач на съвременната икономика на Африка и автор на „Най-бедният милиард“ (*The Bottom Billion*) и „Ограбената планета“ (*The Plundered Planet*); Ернандо де Сото, перуанския икономист и автор на „Загадката на капитала“ (*The Mystery of Capital*); Андрей Шлайфер и неговите многобройни съавтори, пионери в икономическия подход към сравнителното изучаване на правните системи; и на Джеймс Робинсън и Дарон Аджемоглу, които в книгата си „Защо нациите се провалят“ задават някои от въпросите, които ме вълнуват. На тези и другите изследователи, упоменати в бележките, дължа голяма благодарност.

Те обаче първи биха се съгласили, че досега много по-голямо внимание се отделя на въпроса защо бедните страни остават бедни, отколкото на въпроса защо богати нации обедняват (нещо, което се случва относително по-рядко). В настоящата книга обект на моя интерес е не икономическото развитие, а по-скоро противоположният процес на

институционален упадък. За мен главният въпрос е: какво в днешно време не е наред в Запада? Според мен, докато не осъзнаем същността на разложението, ние ще си губим времето, опитвайки се с баене да се избавим от симптомите. Опасявам се също така, че – колкото и парадоксално да звучи – икономическият застой може да доведе до непредсказуеми политически последици.